

A magyar orvosi nyelv szükségtelen idegen szavainak kérdésköréhez

Unnecessary non-native words in the Hungarian medical language

Prof. Dr. Bősze Péter

Szent István Kórház

bosze@eagc.eu

Initially submitted March. 26, 2019; accepted for publication Apr. 29, 2019

Abstract

During its history, the Hungarian language has continually been enriched by loanwords as the Hungarian population has always been in contact with speakers of other languages. Most of these loanwords have proved welcome additions to the Hungarian word stock, so much so that their foreign origin fell into oblivion a long time ago. The use of foreign words contributing to the richness of the Hungarian lexicon is a natural process and is still on the increase. Loanwords constitute a significant and organic part of Hungarian and are not perceived as foreign any more. They should not be confused with the large numbers of other non-native words that are still realised as alien and include unnecessary additions since their domestic equivalents are completely adequate for expressing what we mean to say. On the contrary: they might eventually supplant native words and are often more difficult to understand and keep in mind them.

The mass influx of foreign lexical items, as far as it can be established in hindsight, started with the Hungarian Conquest, in particular with the use of Latin for written communication that ensued. Romance languages perhaps started to affect Hungarian after the dying-out of the Árpád dynasty: with French in the lead. German, however, had an even stronger effect; it became well spread both at the royal court and in the communication of the Hungarian aristocracy and other literate members of the society. Thus in the time of King Mathias, Hungarian was unconstrained and coexisted with Latin, the lingua franca of the period: both existed on their own, not mixing with the other.

The influence of foreign languages became dominant upon the coronation of King Ferdinand of the Habsburg dynasty and remained so for half a millennium afterwards. The conscious restraint of the use of Hungarian, and its Germanization, took several forms by:

- deliberate settling of foreign, especially German speaking population,
- cruel repression of all signs of the pursuit of independence,
- indirect enforcement of using German, while prohibiting the use of Hungarian in certain situations,
- several centuries of curbing Hungarian cultural, educational, and scholarly endeavours and development.

The overall aim was strengthening the Austrian rule, its extension to the whole Carpathian Basin, and elimination of the Hungarian nation. Prime Minister Schwarzenberg once said, “What is the Hungarian nation? A pack of rebels to be annihilated and disposed of once and for all!”

Unnecessary foreignisms can be seen to have invaded Hungarian due to the nation being conquered and repressed. We can conclude that unnecessary foreign words are a linguistic imprint of the historical thralldom and submission of the country.

Foreign words in the medical language

In the 16th and 17th centuries, parallel to the scientific Latin, strong national states started to use their own language. Native technical terms were coined; the society became increasingly educated as the prerequisites were created by the advent of book printing. Literature was available also in native language,

including fiction, works on art, and scholarly works, too. Universities headed this operation practically in all European countries.

In Hungary, the country's transformation into a national state hindered the Turk occupation that involved substantial part of the country, thus the decreasing population had to fight for the mere survival. In the Habsburgs ruled area, Germanizing tendencies were prevailing. Later on, in the colonized country, the Habsburgs prohibited and curbed Hungarian cultural life: public education and the specialized vocabularies of various scientific branches did not develop nevertheless sporadic efforts were made by scholars like Albert Szenczi Molnár, János Apáczai Csere, Ferenc Pápai Páriz, and others. Two hundred years elapsed without taking part in the development of sciences in other parts of the world during the 16th and 17th centuries, while other countries changed the use of medieval Greco-Latin for their own national languages. Hungarian medical language preserved its Greco-Latin vocabulary to such an extent that we can justly refer to bilingualism in the medical language of this country. Increasing Germanization left its mark too on the Hungarian medical language, making even worse the proliferation of foreign medical definitions.

In conclusion, we can say that the substantial extant non-native vocabulary of Hungarian medical language, including a plethora of Greco-Latin terms, is a legacy of several centuries of severe suppression in the country's scientific development.

Kulcsszavak: felesleges idegen szavak, magyar nyelv, történelmi perspektíva, magyar orvosi nyelv

Keywords: unnecessary non-native vocabulary, Hungarian language, historical perspective, Hungarian medical language

„*Őnfia vágta sebét*”
Kisfaludy Károly: Mohács

Bevezetés

A magyar szókészlet eredet szerint három csoportra osztható: az alapnyelvi eredetű szavakra, a belső szóalkotásból eredőkre és a más nyelvekből átvett szavakra (jövevényszavak) (28a).

Megjegyzés. Szókészletünknek vannak olyan szavai, amelyek eredetét eddig nem sikerült kideríteni (ismeretlen eredetű szavak), Ennek számos oka lehet, amelyekre nem térhetek ki. Természetesen ezek a szavak is a szókészletünk három csoportjának valamelyikébe tartoznak, csak nem tudjuk, hogy melyikbe. Ilyen szó például a *szekér*: lehet ősi, ugor kori szó, vagy honfoglalás előtti iráni jövevényszó (8).

ALAPNYELVI SZAVAK

A legrégebbi szavaink, öröklött, ősi szókészletünk. „...Többsége az egykori emberek és közösségeik számára legfontosabb tárgyfogalmakat, cselekvéseket és tulajdonságokat jelölte” (*ló, nyíl, fej*) (28a). Az alapnyelvi szavaink kisebb része csupán „tőalakban maradt fenn” – ezek származékaikban élnek tovább. Alapnyelvinek tehát csak a tőalak tekinthető, például: *fa*; a mai szóalak (*farag, fazék*) már belső keletkezésű (28a).

BELSŐ SZÓALKOTÁS

Ez „a szókészlet gyarapodásának fő forrása” (28a). Szóteremtéssel és szóalkotással létrejött szavak tartoznak a belső keletkezésű szavak közé. Az előbbieket érzelmi hangkitörésekre és „a tartalom hanggal való kifejezésének szándékára vezethetők vissza” (*baba, jaj, zúg*). Az utóbbiak származékszavak (tő +

képző, szóösszetétel stb.): tárgyak, események, fogalmak megnevezésére alkotott szószármazékok. Ide tartozik a tudatos szóalkotás, amely a szaknyelvek jellemzője. A tudománynyelvekben – így az orvosi nyelvben is – tetemes a „kifejezési szükséglet kielégítésére” a tudatosan létrehozott új szó (*műtő, nővér*). A tudatos szóalkotás tömegesen a nyelvújítással jelentkezett, és napjainkban is eleven.

JÖVEVÉNYSZAVAK

A más nyelvből származó szavaink a jövevényszavak: olyan idegen eredetű szók, amelyek beépültek nyelvünkbe, változatlanul vagy több-kevesebb hangmódosulással „magyar” szóvá váltak. Legtöbbjüket annyira megszoktuk, hogy idegen eredetük már elfelejtődött (*templom*), másokon még érződik némi idegenség (*kód*), de mégis otthonosak; és vannak olyan jövevényszavaink is, amelyekről érezzük, hogy idegenek, ennek ellenére elfogadtuk magyar szónak (*neutron*) – minden bizonnyal, mert szükségesek: hiányzik a magyar megfelelőjük, vagy jelentéstöbbletet hordoznak. A jövevényszókat nem tartjuk idegennek, legfeljebb szótörténeti szempontból kezeljük annak. Ezek magyar szókincsünk tetemes részét képezik, nyelvünk szerves részei.

Kontra Miklós „direkt kölcsönzésnek” nevezi azt, „amit a hazai nyelvészek általában jövevényszavak, illetve idegen szavak átvételén értenek” (18). A direkt kölcsönzés eredménye a kölcsönzó, amely a legtöbb esetben az átadó nyelvi jelentésével együtt kerül az átvevő nyelvbe, például új idegen tárgy vagy fogalom megnevezéseként (18). Ilyenek az orvosi nyelvben a *stress* vagy a molekulák neveinek sokasága (*interferon, interleukin* stb.).

Kerülhetnek nyelvünkbe olyan kölcsönzavak is, amelyek ismert tárgyat, fogalmat jelölnek (*neurológia* [ideggyógyászat]). Ezeket Bárczi Géza „főlölesleges idegenszerűségnek” nevez, amelyeknek „nem jár ki a védelem” (2).

Vándorszavak

Előfordult, hogy valamely szó nem az eredeti nyelvből került a nyelvünkbe, hanem egy vagy több nyelv közvetítésével. Ezeket nevezik **vándorszavaknak**, mivel terjedésük az egyik nyelvből a másikba követi azt a tárgyat, fogalmat, amelyet jelöl, azzal vándorol (28a). A vándorszavak szóbeli továbbadással jutnak nyelvekből nyelvekbe.

Nemzetközi szavak

Azokat a szavakat, amelyeket több nyelv is átvett, a nyelvészet nemzetközi szavaknak nevezi. Ilyenek például a sportnyelv angol szavai (*körner, taccs*); ezek számos európai nyelvben elterjedtek, kisebb-nagyobb módosításokkal, avagy változatlan formában.

Megjegyzés: magam nemzetközi orvosi szónak az olyan szakkifejezést nevezem, amelyet több nemzetből összeállított, tehát nemzetközi bizottság alkotott. Ezek angol szavak, a jelentésük nemzetközileg meghatározott.

Más nyelvekből szavak folyton folyvást érkeztek, érkeznek a nyelvünkbe. Legtöbbjük valószínűleg nem talált helyet magának, elfelejtődött.

A jövevénnyé válás általában hosszú folyamat, de hogy mennyire, nem tudjuk. Sok minden befolyásolja (az érintkező népek viszonya, a kétnyelvűség, egyéb nyelvhasználati szokások stb.); ezekről Kontra Miklós értekezik részletesen (18). Minden bizonnyal történelmi koronként is lehettek eltérések; amíg hiányos a nyelv, és az idegen eredetű szavak úrt töltenek be, gyorsan gyökeret ereszhetnek. Az új tárgyak, fogalmak elnevezéseit nyelvünk rendszerint azonnal átveszi, és ha nem hozzuk létre vagy nem alakul ki a magyar megfelelője, meg is maradnak, jövevényszóvá válnak. Ha meggyökeresedtek, már nehéz harcolni ellenük.

Más kölcsönszavak már meglévő szavaink fogalomkörét bővítették. Azok pedig, amelyeknek már volt/van magyar megfelelőjük, sokkal nehezebb helyzetben voltak/vannak, és voltaképpen fölöslegesek.

IDEGEN SZÓ

Idegen szónak az olyan más nyelvből származó szót nevezem, amely már bejött nyelvünkbe (használjuk), érződik rajta az idegenszerűség, de még nem honosodott meg, nem vált jövevényszóvá. .

SZÜKSÉGTÉLEN IDEGEN SZAVAK

Szükségtelennek azokat az idegen szavakat tartom, amelyeknek már van magyar megfelelőjük; azokkal tökéletesen helyettesíthetők. Nem szükséges, hogy a magyar változat az idegen szó mindegyik jelentését kifejezze; a különböző jelentésekre más-más szót is használhatunk (11) – ez csak színesíti a szöveget.

Egészséges nyelvi körülmények között – amikor a nyelvi közösség szabadon dönthet a nyelvhasználatról – a szükségtelen idegen szavak nem honosulnak meg a nyelvekben, és a nyelvhasználatban is alig-alig fordulnak elő. Ám, erőszakos ráhatás, oda nem figyelés (felelőtlenység) elősegítheti elterjedésüket a nyelvhasználatban.

Nemzetközi eszmeáramlatok hatására a közösségek társadalmi és művelődési fejlődése általában felgyorsul, idegen szavak sokasága jut a nyelv szókincsébe, mint például a reformáció idején. „A nagy szellemi áramlatok és a nagy politikai változások egyúttal nagy nyelvteremtő korszakok is, és a szókincsben mindig igen jelentős nyomokat hagynak. Ezek a nyomok az idegen szavak szempontjából igen különböző fokozatokat képviselnek, a legszélsőségesebb, minden idegent kerülő purizmustól a legszélsőségesebb, minden idegent önfeledten befogadó liberalizmusig.” (11)

A tudomány gyors fejlődésével – mint napjainkban – az idegen szakszavak özöne lepi el nyelvünket, amelyeket ha nem magyarítunk, átvesz a nyelvhasználat – legtöbbszörüket fölöslegesen, mert könnyen lehetne teljes értékű magyar szóval helyettesíteni (9).

NYELVÜNK IDEGEN SZÓKÉSZLETE

A magyar nyelvben nagyon sok az idegen szó: Tolcsvai Nagy Gábor: *Idegen szavak szótárában* ~55 000 idegen szó található, amelyek többsége a szaknyelvekhez tartozik, de a köznyelvi idegen szókészlet is számottevő. A felsorolt idegen szavak tetemes részének van magyar megfelelője, tehát fölösleges. Azonban ha azonos is a jelentésük, közöttük legalább stilisztikai különbség mégis szokott lenni, lásd például: *teátrum* : *színház*.

AZ ÖSSZEÁLLÍTÁS CÉLJA ÉS FORMÁJA

Alapvető szándékom az volt, hogy kiderítsem, miért van, hogyan került a szükségtelen idegen szavak tömege a magyar orvosi nyelvbe. Lévén, hogy a tudomány nyelv – esetünkben az orvosi nyelv – az anyanyelv része, először arra voltam kíváncsi, hogy miként került nyelvünkbe, és maradt meg ilyen sok szükségtelen idegen szó. A kérdést a nyelvközösségünk történelmi sorsának alakulása szerint vizsgáltam; a nyelvközösség sorsa és nyelve ugyanis összefügg:

„Tudjuk...– írja Kiss Jenő (16) –, hogy a nyelv és a társadalom egymást föltételező, tehát szoros kapcsolatban van, s hogy a társadalmi változások így vagy úgy nyomot hagynak a nyelv életében. Az a nyelvközösség, amely műveltségváltáson megy keresztül (ahogy történt a magyarsággal is például a kereszténység felvétele után), annak a nyelvében is következnek be változások. S minél intenzívebbek a nyelvközösséget érő új (gazdasági, politikai, művelődési) hatások, annál nagyobbak a nyelvi változások is. Ez azt jelenti, hogy a nyelvek változása nem eleve meghatározott és azonos ütemű módosulás, hanem a mindenkorai nyelvközösség életétől megszabott, hol gyorsabban, hol lassabban, a nyelvet hol mélyebben, hol csupán felszínesen érintő változások láncolata.”

Nyelvtörténeti korszakolásunk ezen az elven alapszik: nyelvünk négy korszakának mindegyike meghatározó történelmi eseménnyel kezdődött. Az *ősmagyar kor* a magyar nyelv kezdetével (kb. Kr. e. 1500-tól), az *ómagyar kor* a honfoglalással, a *középmagyar kor* a mohácsi vésszel, az *újmagyar kor* korai szakasza a magyar felvilágosodással, kései szakasza pedig a trianoni békediktátummal kezdődik.

Nem történelmi tanulmányról van szó, hanem történelmi tükrőről, amely az idegen szavak beáramlását tükrözi a nyelvközösségünk történetének szakaszai szerint, kivetítve a magyar orvosi nyelvre. A tanulmányban kizárólag ezzel foglalkozom, nyelvünk jelen változásaival, és az idegen szavak használatával, nyelvi hatásaival, a purizmus kérdésével stb. nem.

AZ IDEGEN SZAVAK NYELVTÖRTÉNETÜNK TÜKRÉBEN

Más népek hatása, az idegen eredetű szavak bejövetele nyelvünkbe végig kíséri történelmünket.

ŐSMAGYAR KOR

Az idegen eredetű szavak a nyelvünk ősmagyar korában rendre beépültek nyelvünkbe, „magyar” szóvá váltak, gyarapították nyelvünket; a nem megfelelők pedig – ha egyáltalán voltak – elmaradtak. „Az ősmagyar kori jövevényszavak között messze a legnagyobb arányban a török elemek vannak jelen”, származóan abból, hogy a magyarság hosszú ideig Kelet-Európa déli részén tartózkodott, törökül beszélő népekkel érintkezett (28a).

ÓMAGYAR KOR

A honfoglaláskor főként szláv nyelvekkel és részben a némettel találkozott a magyarság, a latin hatás a kereszténység fölvétele után, a nyugati írásbeliséggel való kapcsolat révén kezdődött. Ez jellemezte a korabeli Európa írásosságának egészét (12). A XI–XIII. században a keresztény Európában mindenütt latinul írtak, ugyanazt tanulták, és ugyanúgy gondolkodtak. A szerzetesrendek terjedése, a kolostorok, templomok sokasága az egyházi latin egyeduralmát hozta, kiváltképpen a vallás, a művészet és a tudományok területén. A magyar nyelv a nép ajkán bővült és gyarapodott, a korai magyar egyházi nyelvet pedig a szerzetesek formálták: csak magyarul szólhattak a néphez. Nyelvi kettősség volt, mint Európa más részein: latin írásbeliség és nemzeti (magyar) nyelvű szóbeliség. Ekkori jövevényszavaink leginkább szláv és latin eredetűek, az utóbbiak a keresztény vallási kifejezésekkel keletkeztek, és többnyire tükörszók: az átvevő „a szó tartalmát a saját nyelvi elemeivel tükrözteti vissza” (28b). Átvettünk továbbá német, román, francia és török szavakat is; a törökül beszélő népekkel ugyanis nem szűnt meg a kapcsolat: az Etelközből kiszorult besenyők egy részét a X–XI. században Magyarország fogadta be, később pedig a kunok települtek közénk (28b).

A német befolyás már Istvánnál elkezdődött, de jelentősen az Árpád-ház kihalásáig nem bontakozott ki, sőt, inkább visszaszorult. Szent László és Könyves Kálmán (XI–XII. század) megteremtette a „történelmi” Magyarországot. Az élet virágzott, minden gazdagodott, és „hazánk időazonosságban élt a római liturgiájú Európával” – írta Nemeskürty István (25a).

A legkorábbi leírt magyar szavak személy- és helynevek (szórványemlékek), ezek latin nyelvű oklevelek, alapítólevelek, adománylevelek szövegeiben fordultak elő. Az első megmaradt magyar szövegemlék a *Halotti Beszéd*, a 12. század utolsó negyedében íródott. Ma is érthető, gondosan szerkesztett szöveg, és a fogalmazása, mondatszerkesztése is hasonló a maihoz. Nyelvünk tehát már 900 évvel ezelőtt fejlett állapotban volt. Erre utal még a három másik korabeli írásemlékünk (*Königsbergi Töredék és Szalagjai*, *Ómagyar Mária Siralom*, *Gyulafehérvári Sorok*) is (19). Olyan idegen szavak, amelyeket ma annak érzünk, nem igen található bennük, noha fordítások latinból. A fordítók célja az volt, hogy a latinul nem tudó olvasók megértsék a szöveget.

Az Anjou-ház beköltözésével a Magyar Királyságban megnőtt az idegen kulturális hatás a XIV. század kezdetétől. Legkorábbi jelei már királyaink neveiben is fellelhetők: „francia mintájúak (*Károly, Lajos*); német csengésűek (*Zsigmond, Albert*), szlávva formálódtak (*Ulászló*)...” (25b). Nagy Lajos korában Magyarország európai hatalom volt; de szétesett a király halálával. Az udvarban a francia szellem élt. Zsigmond alatt újra virágzott az ország, de nem neki köszönhetően; az azonban az ő bűne, hogy „Magyarország eltéphetetlen szálakkal” összeszövődött „a német nyelvterülettel, lényegében a Német-római Birodalommal, ezzel párhuzamosan pedig elhalványult a független magyar állam Árpád-kori eszménye...” (25c). Zsigmond nemzetközivé torzította a magyar királyeszmét (6). Szilágyi András – Mátyás nagybátyja – azt írta, hogy „idegenből koldulták” a királyokat (6).

A független magyar államot Mátyás állította helyre, megvédte határait, kiterjesztette hatalmát, megteremtette a középkori Magyarországot. A Habsburgokkal már uralkodása kezdetén szembekerült: Garai és Újlaki pártja, mintegy húsz főúr, ugyanis nyíltan ellene fordult „és az országnak a török mellett legveszedelmesebb ellenségét a Habsburg Frigyes császárt hívta meg a magyar trónra” – írta Dümmerth Dezső (6). Ez „a magyar nyelvet beszélő nemzet nyílt védelmezésére ösztönözte Mátyást [...] az ellen a Habsburg Frigyes ellen, aki a »magyar nyelv« ellensége” (6).

Mátyás a császárral egyenrangúnak vallotta magát, és Magyarország a Római Birodalomnak sincs alávetve – írta a pápának. Az ország felvirágzott, beleértve a kultúrát, tudományokat is. Könyvtára a kor teljes műveltségét átfogta: a Corvinák latin nyelvűek voltak, tükrözve a kor európai szellemiségét közvetítő latin műveltséget. A nép ajkán a magyar nyelv használata virágzott. „A magyarok ugyanis, akár nemesek, akár parasztok, egyazon módon, ugyanazokat a szavakat használva beszélnek, nincs különbség a beszédükben” – írta Galeotto Marzio, Mátyás egyik történetírója (25c). A kettő: a magyar és az európai eszmeiség egymást kiegészítve fejlődött, nem keveredve. Beszédes példája ez annak, hogy a kettő nemcsak jól megfér egymással, hanem termékenyítőleg is hat egymásra.

KÖZÉPMAGYAR KOR

A XVI. század sorsfordító volt. Meghalt Mátyás és vele a független magyar királyság. A városfejlődés, az emberszemű művészet és a hűbéri államiság vedlése azonban – mátyási hagyatékként – még folytatódott egy darabig (6). Fenyegetett a török, Mohácsnál csatát veszítettünk, mégsem ez volt a sorsfordító – a török még évtizedekig nem volt az országban. Kéttucatnyi megvesztegetett nyugat-magyarországi főúr kikiáltotta Habsburg Ferdinándot Magyarország királyának; ellenkirálynak az utolsó nemzeti királyunk, I. János mellett.

Ferdinándnak „többszörösen ígéretet kellett tennie a nyelv, és ami ezzel együtt jár ...a nemzeti szabadság megóvására” (DD262), de ő ezeket nemcsak, hogy nem tartotta meg, hanem arra törekedett, hogy „emléküket maga a nemzet is felejtse el” (). Nem vett tudomást „a nemzet királyválasztó szabadságáról...”, azonnal koronázása után elhagyta az országot, s nem tért vissza”

Az első Habsburg királlyá válásával 400 évre megpecsételődött a függetlenségünk – „önfia vágta sebé”! A megszállásból a török is kivette részét – ez is a Habsburg-uralkodóház bűne volt –, és az ország három részre szakadt. A Ferdinánd az általa uralt országrészt – az Adriától a Felvidékig – gyeplőnek tekintette, senki földjének, mely elvárja a birodalom igazi határainak védelmében (25d). Nem törődött a magyar területekkel, zsoldos katonái jártak oda fosztogatni. Sőt – miként Bethlen Gábor hadjárata idején keletkezett, titkos bécsi tanácskozás leírásából kiderül – a magyarság kiirtását, idegenek betelepítését tervezte (7)

Az Erdélyi Fejedelemség vazallus állam volt, adót fizetett a töröknek, és nem is volt teljesen magyar: ide tartoztak a szász (német) székek és a románok is.

A török a közigazgatást uralta, adók sokaságával sanyargatott, fosztogatott, gyilkolt, rabolt, pusztított, de nem erőltette ránk sem az iszlámot, sem a nyelvét – lehetett a magyar nyelvet a közigazgatásban is használni, már amennyire volt közigazgatás.

Európát ekkor megrázta a reformáció. Luther tanai megmentették a keresztény szellemiséget: szembeszálltak az akkori római katolikus egyházban tomboló bűnökkel (inkvizíció). A reformáció eszméi feltartóztathatatlanul terjedtek Európa jelentős részén; Közép-Kelet-Európában elsősorban Magyarországon; részben egyszerűsége, közérthetősége miatt, másrészt mert a birtokos nemesség felkarolta, remélve a katolikus egyházi birtokok megszerzését. Hihetetlen, hogy a három részre szakad ország egységesen és csodálatos fogékonysággal fogadta be az új tanokat, mintegy „a szent istváni keresztény eszme megújított folytatását” (25e).

A reformáció magával hozta a magyar népi műveltség fellendülését, annak ellenére vagy talán éppen azért, hogy a megfogyatkozott magyarság helyére más, elsősorban német, illetőleg szlovák, Erdélyben pedig román nemzetiségűeket telepítettek hazánkba. Iskolák sokasága nyílt, nyomdák létesültek országszerte, fellendült a magyar nyelvű irodalom, könyvnyomtatás. Nemeskürty (25e) így írt erről: „Soha olyan plebejusi indíttatású magyar költészet és irodalom nem volt, mint a magyar reformáció és reneszánsz török–német–tatar zaklatta évszázadában.” A magyar nyelvű kultúra meghatározó volt. Ékes példája ennek Heltai Gáspár, aki idős korában cserélte fel német anyanyelvét a magyarral, tette gondolkodását magyarrá, hogy irigylésre méltó magyarsággal fejezhesse ki magát – olyan magyar nyelvű környezetben élt, amelyben ennek szükségét érezte.

Megjegyzés: A Nádasdyak birtokán, a Sárvár melletti Újszigeten, felépült az első nyomda 1537-ben; munkájában Sylvester János is közreműködött: itt adta ki *Grammatica Hungarolatina* című könyvét. A könyv az első rendszeres magyar nyelvtan, kísérlet a magyar nyelv szabályszerűségeinek szakszerű (tudományos) feldolgozására. Nyelvünk írásos szaknyelvi kezdetét a könyv előszavának aláírási időpontjához (1536. november 18.) kötjük (27). Hamarosan megjelent Sylvester János Újtestamentum

fordítása, az első hazai nyomtatású magyar nyelvű könyv. Sylvester János műveinek megjelenésével elkezdődött az írásos magyar nyelv használata; ezért nevezik anyanyelv-felfedezőnek (26).

Sylvester így írt: „*A mi kincsiünk – hazai nyelvünk – mind a mai napig véka alá volt rejtve, most azonban, mihelyt rátaláltunk, felfedeztük és a napvilág fényességére hoztuk; ha vele élni nem vonakodunk, rövidesen (ahogy remélem és óhajtom) szűkölködőből a remélnél is jobban felvergődünk. Meg nem foghatom ugyanis, hogy lehet az, hogy számba se veszik a sajátunkat, ha mindjárt kincsek is azok, míg más nemzetekét tetszéssel és kedvezéssel fogadják, ha az jelentéktelen is. Ez bizony valóban méltánytalan volt; ha az mereven nem hártjuk el, nemcsak a magunk nyelvét hanyagoljuk el és tanulunk idegent, hanem azokat is, amelyen minden jó írások napvilágot láttak. ...*” (10)

Természetesen nem a mai értelemben vett tudományos művek születtek: „szépirodalom, tudomány, tudománynépszerűsítés egybemosódik bennük” (13). Mégis egy-egy tudományág magyar nyelvű megfogalmazásának kezdeti kísérletei.

1590-ben Vizsolyban megjelent az első teljes magyar Biblia Károli Gáspár „csodálatos fordításában. [...] A Károli-Biblia veretes és képekben gazdag magyar nyelve mindenképpen befolyásolta az egész nép szóhasználatát, de még nyelvtani szerkesztését, mondatfűzését is” (26). Elkezdődött a magyar nyelv „tudatosan szabályozott, standard változatának kialakulása, amely „a XIX. század második felétől érvényesül teljes mértékben” (28e).

Vagyis tehát a magyar nyelv, kihámozva a középkor latin nyelvű tudományosságának gubójából, az ezeröttszázas évekre tökéletessé fejlődött, és egy megszűnt állam helyett átvette a nemzetfenntartó szerepet.” (25e).

Megszületett a magyar nyelvű írás, a szájhagyományokkal őrzött történeteket papírra vetették, kialakult a történelmi azonosságtudat, a bibliafordítások sokasága (Sylvester János, Heltai Gáspár, Szenczi Molnár Albert, Károli Gáspár) pedig a magyar elvont fogalmi gondolkodást fejlesztette. Lezárult a középkori (vallásos latin) irodalom, felváltotta a nemzeti. A magyar szókincs messze meghaladta Mátyás korának hagyatékát. „A XVI. században tehát anyanyelv – irodalom – vallás (reformáció) – hazaszeretet – történelmi azonosságtudat egymást kölcsönösen feltételező fogalmakká ötvöződnek a magyar társadalom gondolkodás- és érzélemvilágában.” (16e). Nem volt viszont egyetemünk, diákjaink külföldön szereztek diplomát latin, német vagy más nyelven. A magyar tudomány nyelv nem formálódott – szerepét a népnyelv vette át, talán ezért is oly gazdag a szókincsünk.

A XVII. század elején folytatódott a magyar nyelv szárnyalása. Bocskai István rendet teremtett a hajdúival; a rendek pedig Magyarország fejedelmévé választották. Tárgyalt Rudolffal a török kiűzéséről, de rá kellett döbennie, hogy a Habsburg-házi magyar király elárulta a magyar népet. Az Erdélyi Fejedelemségben virágzott az élet, a kultúra, irodalom, művészet; diákok sokasága ment külföldi egyetemekre. Bocskai korai halálával megtorpant, de nem szakadt meg a fejlődés: Bethlen Gábor – aki

bizalmi viszonyban volt a törökkel – vezette tovább a hajót. A Habsburg-uralkodó oldalán Pázmány Péter – a jezsuita szerzetesből lett esztergomi bíboros érsek – szorgoskodott az országért. Rendkívüli hatalmát a haza javára kamatoztatta, még egyetemet is alapított jogi és teológiai karral Nagyszombatban, 1635-ben. Mindemellett Pázmány egyik legnagyobb prózaírónk is volt. Az „érsekprímás-kancellár”, miként a fejedelmek is, gondosan törődött a magyar nyelvvel; a szókincs hihetetlenül gyarapodott. Zrínyi Miklós személyében „megszületett az első, magyar nyelven író államelméleti és hadtudományi szerzőnk”; a magyar nyelvű fogalmi gondolkodás tudatosan formálódott (25g). Megkezdődött a tudatos szóalkotás: Szenczi Molnár Albert a tudományok nyelvét magyarította a szótárában (15). A magyar nyelv ereje még a török pasákat is magyarul levelezésre kényszerítette, „miközben az országban keresztül-kasul kószáló német, svéd, francia, olasz, spanyol, cseh, flamand zsoldosok zaklatták a rémült, kiszolgáltatott parasztokat”, a világ pedig eszement háborúkat vívott, gyarmatosított; a harmincéves háború Közép-Európát sem hagyta érintetlenül (25f). A Habsburg királyok még csak magyar földre sem léptek, de kegyetlenül vérbefojtottak minden önállósulási törekvést, törökkeresztelési igyekezetet – gátolták az ország felszabadulását! Meggyilkolták Zrínyi Pétert, Nádasdy Ferencet, Frangepán Ferencet (Wesselényi-féle összeesküvés) és nagyon sok mást.

A XVIII. század elejére az ország kivérzett, lakossága töredéke volt a korábbinak, hatalmas területek üresen álltak, németek, szerbek, szlovákok, zsidó kereskedők és románok tömege telepedett le. A magyarságot – mai kifejezéssel – majdnem „leírták”. Ismert Herder írása: „a mások közé ékelt kisszámú magyaroknak századok múltán talán a nyelvét sem lehet majd felfedezni.”

Megjegyzés: A jóslata voltaképpen az ugyancsak magyarelles Kollár Ádámtól származik, és nem felelt meg a keletkezése kori magyarországi állapotoknak. Ez a fenyegetett helyzet a törökök megszállását követően alakult ki (7).

Természetesen a magyar szellem is elhalványult, és még ezt is igyekeztek elfojtani: a megszületett magyar írók (Faludi Ferenc, Mikes Kelemen stb.) csak a század második felében láthattak napvilágot. Komáromi Csipkés György, református hittudós *Bibliafordítását* pedig, amelyet emberfeletti közdelem és sokéves keserv után nyomtattak ki Hollandiában, a császári határőrség a magyar határon elkobozta és elégette (25e).

Mária Terézia magyar királlyá választásával (1741) fordult a kocka, ő volt az egyetlen Habsburg uralkodó, aki szerette és tett a magyarokért; igaz, hatalmát is csak így tudta megőrizni, tehát érdekében állt. A gazdaság, a felvilágosodás, a polgárosodás, az oktatás, az egészségügy rohamosan fejlődött, hihetetlen ütemben épült az ország; a kor szellemének terjesztését csupán a magyar rendek akadályozták. Ennek leküzdésére hozta létre az egyébként teljesen szükségtelen *magyar nemesi testőrséget* – a rendekkel nem helyezkedhetett szembe: „hű magyarjait” nem sérthette meg. A magyar nemesi testőrségbe minden vármegyéből két nemesi sarj került, akik az európai felvilágosodás szellemét szívhatták magukba. Nagy szerepük volt a magyar felvilágosodás elindításában. Mária Terézia minden eszközzel szorgalmazta és

segítette a magyar nyelvű műveltséget, és ezzel a magyar nyelvet, irodalmat; Bessenyei György magyar nyelvű irodalmi tevékenységét még személyesen is támogatta (25h). Létrehozta a magyar iskoláztatást (I. Ratio Educationis), az egyetemet pedig Nagyszombatból Budára, majd Pestre telepítette (l. lejjebb). Tudta, hogy a birodalomnak művelt, egészséges, polgárosodott magyarságra van szüksége: jó tetteit tehát önös szándék is sarkallta. Nem kérdéses, hogy hálásak lehetünk Mária Teréziának, de azért Ausztriának való alárendeltségünk megmaradt.

Igaza van Kossuthnak – írta Dümmerth Dezső –, hogy Mária Terézia nem volt hálás. „A népjóléti és gazdasági intézkedések, a nemesség Bécshez kötése csak finomabb eszközökkel való folytatása volt a korábban véresen erőszakos alárendelési törekvéseknek” (7).

A középmagyar korban a kedvezőtlen történelmi változások növelték a magyar és más nyelvek kapcsolatának lehetőségét, az idegen (szláv, latin francia, olasz, román, török német) szavak bejutását nyelvünkbe. A Habsburg-uralom kezdetével erősödött a német nyelv hatása: Bécs vált a művelődés központjává, Nyugat-Magyarországra a németajkúak sokasága költözött (28c). Sopron, Pozsony, Kassa, Buda és Pest stb. lakosságának jelentős része német volt, és „nagy részt német volt a Magyarországot évszázadokon át dúló idegen katonaság nyelve is” (28c). Nem csoda, hogy ebben a korszakban sok, leginkább német kölcsönszó került a magyar nyelvbe.

ÚJMAGYAR KOR – KORAI SZAKASZ

A magyarság Európába visszatérését segítő magyar királynő (Mária Terézia) felvilágosult, a közjó ügyét segíteni akaró fia, II. József császár csúfosan megbukott, fennakadt a nyelv pókhálójában, amikor elrendelte, hogy a hivatalos nyelv a birodalomban mindenütt a német: az oktatás, a közügyek intézése német nyelvű, oktató pedig csak az lehet, aki jól beszél németül. Volt a rendeletben észszerűség: egyrészt a birodalom legyen egynyelvű, másrészt a német nyelv fejlődjék, hogy ennek megfeleljen. Az osztrák és a magyar nemes urak ugyanis franciául beszéltek, olvastak, francia nyelvű könyvtáraik voltak; a zene nyelve pedig olasz volt, olyannyira, hogy Mozart operáinak eredeti szövege olaszul íródott. Mi több még Mária Terézia sem beszélt tökéletesen németül. És még egy szempont: a német váltsa fel a soknyelvű birodalom közvetítő nyelvét, a „holt” latin nyelvet. A rendelet mégis természetellenes volt. A császár nem értette meg, hogy a nemzet és nyelve elválaszthatatlan, egymást feltételezi: a magyar nemzet magyarul magyar, idegen nyelven nem. A rendelet a magyarságot léteben fenyegette, az érzelmek áradata, az ellenállás szelleme kiszabadult a palackból, és noha hívei igyekeztek mentetetni, a császár meghátrált: halálos ágyán visszavonta a rendeletet. (25i)

A magyar nyelvű irodalom ekkor már jelentős volt, és kialakult az írott köznyelvi változat is (28c), a nyelvújítás pedig kezdett szárba szökkeni. Nemeskürty István (25i) írta:

„Barczafalvi Szabó Dávid, a *Magyar Hirmondó* egyik szerkesztője, csak az 1786-os évfolyamban olyan új szavak özönét alkalmazza, »találja ki«, mint az addig nem használt, nem létezett: *olvasmány, mondat, tünemény, előzmény, következmény, felület, társadalom, tábornok, ügyész, körülmény, iromány, lelemény,*

vetemény, tanítvány, birodalom, bizonyítván a magyar nyelv képességét a felvilágosodás kora irodalmi és bölcséleti, természettudományos és művészeti szókincsének alkalmazására.”

Az országgyűlésben magyarul kezdtek tanácskozni, az egyetemen először a magyar nyelvet tanították, majd létrejött a magyar nyelv és irodalom tárgya, és szorgalmazták a nemzeti iskolákat is.

A század végén – minden erőfeszítés ellenére – szembe kellett néznünk azzal, hogy a magyar nyelv, mindenekelőtt a szaknyelv, nem felelt meg a kor elvárásainak, ami nem csoda, hiszen ilyen rövid idő alatt évszázadok nyelvi hódoltságát nem lehetett megszüntetni. A hivatalos nyelv a latin volt, ugyanakkor a német szavak is hemzsegttek a nyelvünkben, főleg a szakszavak voltak idegenek. Érdekes, hogy a németesítés (II. József rendelete) a latin nyelvű oktatást kevésbé befolyásolta: meghatározóan a latin maradt az oktatás nyelve, de német nyelvű előadások is bőven voltak. II. Lipót kezdeményezte a magyar nyelvű oktatást is 1790-ben. Főleg a sebészhallgatóknak tartottak magyar nyelvű előadásokat, mivel latin tudásuk kívánivalót hagyott maga után. Tartottak még szlovák nyelvű sebész- és bábatanfolyamokat. Külön magyar nyelvű csoportok még nem voltak.

A magyar értelmiség, Kazinczy vezetésével, a rosszul feltett kérdésre – német vagy latin? – a magyar nyelv megújításával válaszolt (16). Ebben jelentős szerepe volt Mária Terézia magyar nemesi testőrségének, kivált Bessenyei Györgynek. *Egy Magyar Társaság iránt való jámbor szándék* című munkájában ezt írja:

„Az ország boldogságának legfőbb eszköze a tudomány, és ez minél inkább elterjed a társadalomban, a nemzet annál boldogabb. A tudomány kulcsa pedig a nyelv, mégpedig minden országnak a maga nyelve, mert ezen lehet terjeszteni a tudományt a népességben. A legfontosabb tehát a nyelv tökéletessé tétele.”

A nyelvújítás kezdetét (1772) Bessenyei György: *Ágis tragédiájának* megírásával kötik össze. Tudatosult – Bessenyei szavaival élve –, hogy minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem. A nyelvújítás a nyelvünk újmagyar korszakának kezdete, a felvilágosodás magyarországi megindulásának jelképes határvonala. A hivatalos nyelv még mindig a latin volt, de a németet is használták. A kor Európáját hatalmas ipari és szellemi fellendülés jellemzi; tömegesen keletkeztek új szaknevek, fogalmak. Nyelvújításunk ennek folyamánya volt, ugyanis felismerték, hogy a szellemi élet csak akkor lendülhet fel hazánkban, ha művelése mindenki számára érthető anyanyelvű, és hogy a magyar nyelv erre nem elég árnyalt. Megfogalmazódott, hogy a magyar nyelv mindenki közös ügye. A nyelvművelés a magyar tudomány tudatos művelésével együtt haladt; példázva a nyelv és a tudomány összetartozását. A nyelvújítás a nyelvészek, írók, költők és a tudósok, a tudományok szakíróinak közös erőfeszítéseként valósult meg.

A nyelvújítás negyedszázados szárnyalása I. Ferenc trónra lépésével torpant meg, ő mindent elfojtott, sőt vérbefojtott: lefejeztette Martinovics Ignácot és társait. Ferencsel ismét a magyart elnyomó, megalázó Habsburg géneket koronázták meg. A franciák és Napóleon azonban megnyirbálta hatalmát, megszűnt a

Habsburgok német császársága, Ferenc cseh és magyar király maradt, és önmagát nevezte ki „szépségtapaszként” (25i) Ausztria császáranak. Magyarország és a magyar hadsereg súlya felértékelődött, jelentős volt a magyarok szerepe számos diadal kivívásában. Mindez jelentősen fékezte Ferenc császár, illetőleg a birodalmat voltaképpen irányító Metternich kártékonyosságát. Nyilván ennek is köszönhető, hogy a nyelvújítás folytatódott az ellenállás nyelvi megnyilvánulásaként. Hasonlóan fejlődött a magyar kultúra és művelődés is; irodalmi remekművek sokasága látott napvilágot; az ország polgárosodott.

Történezmérccével a nyelvújítás mintegy 100 évig, a *Magyar Nyelvőr* megjelenéséig (1872) tartott, és kiterjedt az egész nyelvközösségre, a nyelv egész rendszerére.

Néhány fontosabb eseménye:

- Bessenyei György 1779-ben megalapította a Hazafiúi Magyar Társaságot. Célkitűzése: „a tudomány az ország minden rendű lakójára kiterjedjen”. Bessenyei: *Magyarság* című művében így fogalmaz: „*Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem*”.
- 1788 – a *Magyar Museum (Kazinczy-Batsányi-Baróti Szabó szerkesztők)* című folyóirat alapítása; fontos szerepe volt a nyelvújításban.
  - 1792 – a magyar nyelvet kötelező tárgyként bevezették a közép- és felső iskolákban.
  - 1817 – A *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat már országos hatáskörű.
  - 1825 – A Magyar Tudós Társaság (Magyar Tudományos Akadémia) megalapítása.

A nyelvújítással hatalmas új szókészlet jött létre, megteremtődött az egységes köznyelv, a nyelvi norma, és kiszorult a – hűbéresség szellemét jelző – latin. Ez a korszak az európai felzárkózás és egyúttal a nemzeti ébredés, a nemzeti öntudat és önazonosság megfogalmazásának ideje volt; némi túlzással a második honfoglalásunk kora. Megakadályozta, hogy a Habsburg magyar király, aki még magyarul sem tudott, németté tegye a magyarságot.

Jelentőségéről Hadrovics László (11) így írt: „Visszatekintve nyelvújításunkra, ma már szinte fel sem tudjuk mérni, nem tudjuk érzékelni igazi jelentőségét, mert a rengeteg új szó, ami az első évtizedekben még szokatlan volt, ma már régóta meggyökeresedett, képzések, összetételek, jelzős szerkezetek, átvitt értelmű használatok ezernyi hajszálygyökerével kapaszkodik a szókincs talajába.”

A reformkor. A magyar történetírás és köztudat a felvilágosodás korában megkezdett felvirágoztatás, nemzetté válás és polgárosodás megvalósulásának időszakát, az 1825-től 1848 márciusáig terjedő éveket nevezi reformkornak. A polgárság gyenge volt, ezért a nemesi értelmiség (Széchenyi, Wesselényi, Kossuth stb.) vitte végbe az átalakulásokat, ádáz harcot folytattak a rendi országgyűléseken (1832–36, 1839–40, 1843–44, 1847–48) a hűbéri jogaihoz váltig ragaszkodó nemességgel és a magyarságot nem pártoló császári hatalommal. Az utóbbi a fegyverkezés és a magyar katonaság megszerzése érdekében kényszerült engedményekre. A legtöbb eredményt a nyelvkérdésben érték el: a magyar vált az iskolákban és a közéletben is a hivatalos nyelvvé (1844); ez azonban feszültséget teremtő ellenállást váltott ki a

nemzetiségekben, kivált a horvátokban. A Magyar királyságot – mondták – nemcsak a magyarok hozták létre. Magyarország ekkor soknemzetiségű állam volt: éltek itt szlovákok, románok, szerbek, horvátok, németek stb., számuk az ország lakosainak tetemes részét tette ki; őket sértette a magyar nyelv használatának törvényesítése. A bécsi udvar úgy ítélte meg, hogy a magyar nyelvhasználat nem fenyegeti a császár érdekeit, sőt megosztja a nemzetiségeket, és ez kedvező az udvarnak.

A reformkor végére a magyarságtudat, a nemzeti szellemültség tetőpontra hágott: megszületett és megzenésítették a himnuszt, a szózatot – nem kormányrendeletre –, születtek magyar operák, színművek, színházak hálózta be az országot, és vitték a magyar szót.

Megeléelve a császárság gáncsoskodásait, Európa szerte, Bécsben is, forradalmak törtek ki, mindenütt folyt a vér, kivéve Magyarországot, ahol békében, az uralkodóház kényszerű jóváhagyásával megalakult a független magyar kormány. A Habsburgok most is csalárdok voltak, ezúttal először „álruhában” támadtak ránk, majd nyíltan is meggátolták a magyar törekvéseket. A védekező szabadságharc elkezdődött. Ki tudja mivé lett volna nyelvünk, ha győz az 1848-as forradalom. Ám – mint 1956-ban – az oroszok levették. A megtorlás példátlan kegyetlensége mellett Ferenc József császár elrendelte a német nyelv kötelező használatát, megszüntette az iskolákat, a cégtáblákról, utcatáblákról eltüntette a magyar neveket (25j). Nem csoda, hogy „nyelvünk a szabadságharc leverése után súlyos válságba jutott. 1849 után a németesítésnek erős hulláma öntötte el az országot. Nagy számban terjedtek el német szakszavak a nyelvünkben. Az Akadémia sem folytatta tovább a reformkorban megkezdett tevékenységét, a szaknyelvek fejlesztését.” (15).

Ferenc József és Schwarzenberg herceg nem tudhatta, hogy ez volt a Habsburg-ház utolsó kísérlete a magyarság és az azzal azonos magyar nyelv megszüntetésére (25j). A hatalmi eszközökkel, mindenkivel kegyetlenkedő császárral szemben a nyelvelenállás hihetetlen gyorsasággal kovácsolódt össze: irodalmi remekek születtek, többek között Arany, Jókai, Madách, Széchenyi, Tompa, Vörösmarty tollából. A nemzet egy emberként szállt szembe a hatalommal; igaza volt az Angliába menekült, a császárt féltőn intő Metternichnek: „A magyar nemzetiséget lehetetlenség eltörölni”. Hozzájött ehhez, hogy Ausztria egymásra csatát vesztett, és romokban hevert, éhezte a magyar segítséget – a kiegyezés (1867) elkerülhetetlenné vált, a császár kénytelen volt tudomásul venni, hogy Magyarország a birodalmon belül önálló királyság – meg is koronáztatta magát magyar királynak. A magyar nyelv fejlődését sem lehetett megállítani: a magyar nyelv használata lehetővé vált minden téren. A Szarvas Gábor által létrehozott *Magyar Nyelvőr* a nyelvművelés közvetítője. A folyóirat elérte, hogy a magyar nyelv megtisztult a helytelenül képzett és az idegen, elsősorban német szavak legtöbbszörétől, és visszatérítette a nyelv fejlődését a maga természetes medrébe. A nyelvújítás után a szavak tömeges képzése folytatódott, de nyelvtanilag kifogástalan eszközökkel. Sikeres volt az idegenszerűség elleni küzdelem is. A köztudatba bekerült a nyelvhelyesség megőrzésének fontossága. Az idegen szavak mégsem koptak ki teljesen a nyelvünkéből: már túl sok volt benne. Jó példája ez a mennyiségi változás minőségbe csapásának.

A kiegyezéssel béke és párját ritkító szellemi fellendülés született; nagy kár, hogy csak egy-két évtizedre. A Habsburg akarat a fegyverkezési hajszával sanyargatta az országot, és vitte a nagyháborúba.

Minden törekvés ellenére, hogy „a szókészletet belső forrásból kívánták gyarapítani, nem csökkent a jövevényszavak száma sem. Azzal a nagy tömegű új ismerettel, amely a polgárosult Nyugat-Európa felől, az ott lezajlott társadalmi, politikai, gazdasági és művelődésbeli változások nyomán Magyarországot is elérte, a nyelvújítás csak részben tudott megbirkózni. Az új fogalmak (legnagyobb részt német közvetítéssel érkező, de általában nemzetközi elterjedtségű) idegen nyelvű megnevezéseinek egy része meghonosodott, sőt olykor jövevényszavak szorították ki a nyelvújítással keletkezett magyar neologizmusokat is” (28d).

Ausztria uralma következtében a német hatás hihetetlenül felerősödött – kivált a szabadságharc leverése után –, „olyan mértékig átítatta a mindennapi életet, hogy következményeit nem lehetett kiküszöbölni” (28d). Okairól Zsilinszky Éva (28d) a következőket írta:

- „Továbbra is érvényesült Bécs kultúráközvetítő szerepe”: a polgárosodó világ vívmányai Bécsen át jutottak hozzánk, természetesen német nyelven.
- Buda, Pest, Óbuda egyesítésével megnőtt Budapest lakossága, túlnyomórészt korábbi német nyelvű polgárok lakták, akik könnyen alkalmazták és vették át a német szavakat, folyvást beépítve a mindennapi beszédbe.
- „A középfokú oktatásban általánossá vált a német nyelv oktatása”, ezáltal a német nyelvi hatás azokban az országrészekben is érvényesült, amelyekben egyébként nem volt közvetlen német kapcsolat.

Ugyanakkor az írott köznyelvre vigyáztak: „az átvett elemek közül csak keveset fogadott be” (28d). A német jövevényszavak leginkább a bizalmas nyelvhasználatban, a nyugati nyelvjáráásokban, de főleg a szaknyelvekben eresztettek mély gyökereket (28d).

Egyéb jövevényszavak jóval ritkábbak voltak: a szláv hatás már halványult, miként a latin is. Újlatin (francia, olasz, román) szavak még kerültek a nyelvünkbe, és megjelentek az angol szavak is, főleg a reformkor után. Anglia nagyhatalommá vált, újítások sokasága onnan indult, ezért a magyar arisztokrácia figyelme rájuk is terelődött: utaztak a Szigetországba. Az angol szakszókészlet terjedt Európában (nemzetközivé vált), sok közülük közvetítő nyelvekkel jutott hozzánk.

ÚJ MAGYAR KOR – KÉSEI SZAKASZ

A XX. században sötét felhők telepedtek Európára, ránk különösen. A világháborúk felrúgtak minden emberi mértéket. A nyugati világ, amit nem tudott egy évezreden keresztül ármánykodásokkal, harcokkal elérni, megtette egy tollvonással: Trianonban szétszakították Magyarországot. Az első világháborúval

nyelvünkre a német nyelvűség szakadt, hagyott is bőven nyomokat, jóllehet szétszakításunkkal a magyarság – mint annyiszor a történelmében – a nyelvében látta a menedékét. Hangyaszorgalommal, talán eltúlozva is látott neki a nyelvtisztításnak, megjelent például Pintér Jenő és munkatársainak tollából a *Magyar nyelvvédő könyv* a “tisztá anyanyelv = jó magyarság” gondolatával (1). 1938 után országunk és nyelvünk is Németország árnyékában és kegyeiből élt (25k).

Aztán a szovjet megszállás nyomorított fél évszázadnál is tovább, ám a nyelvünkre ez nem volt hatással: orosz szavakat (*zabrál, davaj csasz, bárizsnya, kombájn, málenkij robot, nacsalnyik*) alig fogadtunk be, noha kötelező tantárgy volt az orosz nyelv.

A korszak döntő nyelvi hatása az angol nyelv nemzetközivé válása, az Egyesült Államok világhatalma miatt. Kiterjedt jóformán a föld egészére; a nyelvi határok egyre kevésbé érvényesülnek. Az angol jövevényszavak beáramlása a nyelvekbe, így a magyar nyelvbe is, robbanásszerűen megerősödött. Fokozta/fokozza a nyelvi hatást a jövevényszavak képzett változatainak sokasága, például főnév-ige változatok (lizing, lizingel). A német hatás a Habsburgoktól való megszabadulásunk után érvényesült még kis ideig, majd visszaszorult. Az angol (nemzetközi) szavak hatásának részletezése túl lép az összefoglaló keretein.

ORVOSI NYELV

AZ EURÓPAI ORVOSI NYELV

Az európai orvostudomány a Görög Birodalomban született az időszámításunk előtti V. században; nyelve görög volt. Az orvoslás görög nyelve megőrződött a Római Birodalomban is, az orvosokat ugyanis kézműveseknek tartották – fizetésből éltek –, az orvoslást sem értékelték tudományként (*ars liberalis*), hanem gyakorlati tevékenységnek (*ars mechanica*), ezért az orvosi nyelvet sem méltatták annyira, hogy latinra fordítsák. A Keletrómai Birodalomban a görög orvosi nyelv még ezer évig virágzott, a nyugati birodalom területén azonban csupán tengődött, a formálódó kolostori orvoslásban pedig nemzeti nyelvivé vált. A Benedek-rend megalakulásával kezdődött a kolostori orvoslás a VI. században, a volt nyugati birodalom területén. Ezek a szerzetesek még a népi gyógyászat hagyományain álltak, annak nyelvéből táplálkoztak, amiben közrejátszott az is, hogy szegényes volt a latintudásuk. Ők gyógyítottak: a magyarázatokat, a gyógyszerhasználati tájékoztatásokat természetesen csak a nemzeti nyelveken adhatták. Maradtak is fent nemzeti nyelveken íródott emlékek ebből a korból, például a *Lorschi gyógyszerkönyv*, az első német orvosi nyelvemlék. (21)

A VII. századtól az arabok által megszállt területeken arab lett az orvosi nyelv. Az arabok az ókori görög orvostudományt arabra fordították – ezzel megmentették az utókornak.

Az európai orvosi nyelv a XII. századi reneszánsz idején született újjá, vált a középkori keresztény latinná Európa-szerte, felváltva a koraközépkori kolostori orvoslás nemzeti nyelvűségét is. Az orvosi nyelv

újjászületése mintegy kétszáz évvel megelőzte a kultúra és más tudományok újjáéledését (21). Részben Bizáncból, például a kereszties hadjáratokkal beszivárgott orvosi ismeretekből, valamint a bizánci orvosok Európába menekülésének következtében, továbbá az arab fordítások visszafordításából keletkezett. A görög eredete azonban valamelyest megőrződött: görögös latin lett, ezért mondjuk görög–latinak. Évszázadokig ez volt az orvostudomány nyelve Európában mindenhol, a közvetítő nyelv (lingua franca) az orvoslásban.

A XIV–XV. századra, az ókori eszmék újrafelfedezésének virágkorára, az orvosi nyelv újjáválása gyakorlatilag befejeződött. A reneszánsz végére az ókor alkotásai történelemmé váltak, a tudományokban és a művészetekben is, és nem különbözött ettől az orvostudomány sem: az orvoslás görög klasszikusain túllépett az idő, de feledésbe nem merültek. A középkori orvosi görög–latin fogalmazásában is az ókor nyelvén pallérozódott: a kor szerzői, fordítói az ókori írásgyakorlatot, szövegezést tartották példaképüknek (21).

A görög–latin orvosi nyelv kialakulásában a szerzetesek jeleskedtek, hiszen ők fordítottak latinra, ők tudtak írni, olvasni, mi több fűvészkedtek és „gyógyítottak” is. Ők képviselték az orvoslást a maguk latin nyelvén. Nem csoda, hogy az első orvosi iskolák, egyetemek a kolostorokból nőttek ki, az egyház kötelékében, a XI–XIII. században. Ezekben is latinul oktattak, és a tananyag is latinul volt. Végeredményben a katolikus egyház szorította leginkább háttérbe az ókori görög orvosi nyelvet a latin javára, de az sem volt mellékes, hogy az európai általános közvetítő nyelv is a latin volt, továbbá hogy könnyebb volt megtanulni a latin, mint a görög szavakat.

Megjegyzés: Sajátos, hogy a pestisjárvány átmenetileg fellendítette az anyanyelvi orvosi irodalmat a XIV. században. A pestissel kapcsolatos óriási irodalom a néphez szólt, ezért írták a nemzeti nyelveken (21).

A XVI. században kényszerűségből a nemzeti orvosi nyelvek is előtörtek, elsősorban a köznépi gyógyászatokban (sebkezelések [borbélyok], szülészet, életviteli tanácsok [dieta], gyógyszerészet [füveskönyvek] stb.), mivel szót érteni a néppel csak a nemzeti nyelveken lehetett. A nemzeti orvosi szaknyelv kibontakozása tehát az ún. „kézműves” orvosi szakmákban kezdődött. A nemzeti nyelvűség kialakulásában lényeges szerepe volt még a világi élet felé fordulásnak, a reformációnak, és az ebből fakadó nemzeti nyelvű hitoktatásnak, bibliáknak, valamint a valláserkölcson alapuló egészségre nevelésnek (22), továbbá, a könyvnyomtatásnak, a nemzeti nyelvű irodalom kibontakozásának, a polgárosodó társadalomnak (a polgárok kevéssé vagy egyáltalán nem tudtak latinul), amelynek olvasási igényeit a nemzeti nyelvű könyvek nyomtatásával lehetett kielégíteni. Nem mellékes az sem, hogy a tudományok is robbanásszerűen fejlődtek. Ez az időszak már a szakfogalmak (terminológia), a nevezéktanok (nomenklatúra) egységesítésének, rögzülésének és bővülésének a kora (22).

Fel is erősödtek a nemzeti nyelvi törekvések, például Franciaországban, a Németalföldön és az angoloknál is. Egyre-másra készültek orvosi szakkönyvek – nem csak ismeretterjesztők – a nemzeti nyelveken is. Az

angoloknál Francis Bacon a saját korábbi munkáit fordította angolra, de a tudományok anyanyelvűsítésére szörványos egyedi kísérletekre is van példa (Paracelsus, Van Helmont) (22).

Nincs új a nap alatt: a nemzeti nyelvi munkák kiadása gyakran ellenállásba ütközött. Például Ambroise Parénak, a sebészet talán legnagyobb hatású alakjának, a sebészet atyjának sebészeti könyveit, amelyeket franciául írt, a párizsi orvosi kar dékánja (Etienne Gourmelen) támadta, akadályozta, mert „borbély” létére írta és méghozzá franciául, vagyis „vulgáris”, nem pedig a tudomány latin nyelvén. Paré seborvos volt, és csak idős korában tanult meg latinul.

„A nemzeti orvosi nyelvek kialakulásának és virágzásának legfontosabb feltétele azonban az orvosi oktatás nemzeti nyelvűvé válása volt” (21). Az orvoslás tudománnyá vált; az egyetemeken is oktatott tárgy lett. Ennek – írja Magyar László András (21) – azonban ára volt, az orvostudománynak meg kellett szabadulni az alantas tárgyaktól: a XVI. századra már mindenütt kitiltották a sebészeket, a szülészeket és a gyógyszerészeket az egyetemekről, és a mesteremberekhez illő céhekbe számúzták őket. Nem latinul iskoláztak, nem is írtak latinul, hanem anyanyelvükön.

A XVI. századot Európában tehát az egyetemi, szerzetesi görög–latin, és a bontakozó nemzeti orvosi nyelvek jellemezték. Megkezdődött a szakszavak egységesítése: az ugyanazon szón ugyanazt kell érteni rendszer, az ún. kanonizált orvosi nyelv. Megjelennek a szótárak és a lexikonok is.

A XVII–XVIII. században a tudományos orvosi irodalom szintén kezd a nemzeti nyelven íródni, kiváltképpen a katolicizmustól eltávolodó protestáns országokban (Anglia, Németalföld, Svájc, Észak-Németország, Franciaország). Megjelenik például az első angol nyelvű (*Cowper* 1697), ezt követi a francia (*Lieutaud* 1742), majd az első német nyelvű (*Mayer* 1783) anatómiai tankönyv (5). Az orvostudomány oktatásában mégis megmaradt a latin, de nem kizárólagosan. A latin nemcsak a szakkifejezések görög–latin eredete és a hagyománytisztelet miatt tartotta magát, de szerepe volt ebben annak is, hogy az egyetemeket többnyire az idegen hallgatók tartották el, őket pedig a nemzetközi nyelven, azaz latinul kellett oktatni (21).

A XIX. századtól azonban az anyanyelvek válnak uralkodóvá; az egyetemi oktatás már jóformán nemzeti nyelven folyik – legalábbis az erősebb nemzetállamokban. Az orvosi karokon a XIX. század második felére a latin már végkép háttérbe szorul.

Az első egyetemek Európában. Az első orvosi iskolák/egyetemek a XI–XIII. században jöttek létre az arabról latinra fordított arab, és Bizáncból beszivárgott görög orvosi művek hatására. Mivel a szerzetesek fordítottak, tanítottak, nem véletlen, hogy a középkori orvos-iskolák is a kolostori szerzetesek munkájára épültek. Az első középkori orvosi egyetemet vagy inkább orvos-iskolát (Schola Medica Salernita) Salernóban létesítették a X–XI. században. Létrejöttében meghatározó volt a mintegy 100 km-re fekvő Monte Cassino-i bencés kolostor, de az iskolát nem a szerzetesek alapították. Ez volt a kora középkor

legfontosabb egészségügyi oktatási intézménye, különös hangsúlyt a sebészet kapott. A salernói orvosiskola teremtette meg, és hozta a bizánci és az arab orvoslás szintjére a keresztény nyugati orvostudományt. Salernót követte Toledo. Itt nem alakult szokványos orvosi egyetem; fordító és oktató központok létesültek. A Montpellier-i egyetemet a XII. század vége felé hozták létre, leginkább a toledói fordításokra épült – jelentősége a XIII. századtól fokozódott (22). A párizsi orvosi egyetem gyökerei is a XI. századra nyúlnak vissza, de egyetemmé formálódása a XIII. századra tehető. II. Frigyes 1224-ben írta elő az orvosok nyilvános „államvizsgáját”, az 5–6 éves orvosképzés befejezéséért (23).

A XIV. századtól egyre másra jönnek létre az egyetemek Európa nyugati nemzetállamaiban; a XVI. századra jóformán mindegyikben volt egyetem.

MAGYAR ORVOSI NYELV

Ősi orvoslási nyelvünkről nem sokat tudunk, legkorábbi orvosi szavaink a sámánizmusról árulkodnak. Az orvosi nyelv körébe tartozó legkorábbi kifejezéseket a régi nyelvemlékekben találjuk, főleg XVI. századi írásokban: szójegyzetekben, szótárakban, füveskönyvekben és recipékben (Szikla Fabricius szójegyzéke, Calapinus Latin–magyar szótára, Melius Juhász Péter Herbárium stb.) (15).

A XVI. században néhány külföldi vagy külföldön tanult magyar orvos tevékenykedett, őket latinul képezték. Az orvosi feladatokat nagyrészt a füvesek vagy fürjesek, tudós asszonyok, javasasszonyok, bábák látták el, de részt vettek még különféle vándorló (gyakran külföldi) kuruzslók, mint az olejkárok (azaz az olajokat, balzsamokat árusítók), a sérvmetszők, a kőmetszők, a borbélyok, a vándorsebészek, a csontrakók, a szemoperálók, sőt a hóhérok is, akiknek a köznép gyógyító képességet tulajdonított. A magyar orvoslásnak tehát volt egy tudós, akadémiai végzettségű, orvosok által művelt ága. Ennek az orvostudománynak a nyelve alapvetően a latin. Volt azonban egy népi ága is, mely tünettani észrevételen, tapasztalaton alapuló magyar kifejezéseket (gyakran körülírással kifejezéseket) alkalmazott. A kétféle orvoslás és a kétféle orvosi nyelv azonban nem vált el élesen egymástól, inkább sajátosan egymásra rétegződött. (15)

Az első magyar nyelvű, tudományos igényű könyvet (*Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica*) Váradi Lencsés György írta 1577-ben, de csak 300 évvel később adták ki, az eredeti kézirat 300 évig hánykódott. Nagyon sok orvosi szó ebben fordul elő először; korának egyik legrangosabb munkája, a magyar orvosi szókincs kincsestára. Szabó T. Attila (27) írta:

„Csodálatossá vált a népi orvosi nyelv szókincse is, miként jól mutatja azt Melius Juhász Péter *Herbárium*a, ám mindenekfelett Váradi Lencsés György *Az egész orvoslásról való könyv, azaz Ars Medica* című könyve, az első megmaradt magyar orvosi könyv bámulatos magyar szókincse, amelybe idegen szavak nem ágyazódtak be.”

A XVII. században változatlanul latin volt az orvostudomány nyelve, már ha egyáltalán volt orvostudomány, hiszen nem volt egyetemünk, nem volt orvosképzés. Ez a hátrányos helyzet késztetett

nagy gondolkodókat nyelvünk, tudomány nyelvünk tudatos fejlesztésére. Szenczi Molnár Albert nyelvtanaiban és szótáraiban megkezdte a tudományok nyelvének magyarosítását, alkotott új szakszavakat is. Tette ugyanezt Apáczai Csere János az Enciklopédiájában. Pápai Páriz Ferenc már tudományos ismeretterjesztő könyveket írt, például a Pax corporis a magyar népi orvosi nyelvet gazdagította, Comenius Ámos pedig az elemi oktatás számára készített, magyar nyelven is magyarázott anatómiai ábrákat. Megannyi lelkes egyedi erőfeszítés.

A XVIII. század a felvilágosodás kora, a magyar szakkifejezések térnyerésének és az egyetemi orvosi kar megalakulásának százada.

Az első magyar egyetemet Pázmány Péter alapította Nagyszombatban 1635-ben; bölcsészeti és teológiai karral működött, majd kiegészült a jogi karral 1667-ben. Alapja a jezsuita oktatási rendszer volt – ez tiltotta az orvoscépzést. Ez az állapot a XVIII. századra tarthatatlanná vált. A magyarországi orvoscépzésről az 1723-i országgyűlés fogadott el határozatot, de az önálló orvosi kar létesítése csak 1770-ben valósult meg Nagyszombaton; Mária Terézia 1769-ben járult hozzá. A leendő orvosok korábban külföldi egyetemeken tanultak latinul, németül. Az egyetem 1777-ben Budára, 1784-ben Pestre költözött.

Megjegyzés: A XVI–XVII. században jezsuita főiskolák alakultak Közép-Európában is. Hazánkban szintén a korábbi jezsuita kolostorból jött létre, és emelkedett egyetemi rangra az első felsőoktatási intézmény Báthory István rendeletével Kolozsváron 1581-ben. Orvosi kara nem volt. A protestáns többségű Erdélyben azonban nem maradt életképes, 1588-ban meg is szűnt.

Az orvosi karon az oktatás nyelve latin volt, de az alsóbb szintű képzések (sebész-, szülés-, szemész-, fogászmesterség) magyar és német nyelven folytak 1770-től. A színvonal rendkívül alacsony volt: a szülészmesterséghez például elég volt az írni-olvasni tudás (16, 22).

Kiegészítés: hazánk legrégebbi egyetemei az 1367-ben alapított pécsi egyetem és az 1395-ben létrehozott óbudai egyetem volt, de ezek csupán néhány évtizedig működtek. Mindkettőben szerzetesek tanítottak latinul.

Noha a tudományok nyelve még mindig latin volt, a magyar nyelv használata a tudományos életben mégis kezdett kibontakozni. Elsősorban orvosi és egészségügyi témájú könyveket fordítottak magyarra; ezzel váltak elérhetővé a korszerű ismeretek a gyógyításban részt vevők számára, és segítették a lakosság egészségre nevelését. Hősies munka volt a fordítás: az idegen nyelv ismerete mellett küzdöttek a magyar nyelvű szakkifejezések megalkotásával is. Jellegzetes volt, hogy a latin vagy német szakkifejezések magyar megfelelőjét zárójelben vagy a kötet végén, szótárszerűen jelölték, valamint, hogy a fordítók saját tapasztalataikkal is kiegészítették a mondandót. Eredeti magyar orvosi szakkönyvek csak a század utolsó évtizedeiben jelentek meg; legelsőként Rácz Sámuel *A borbélyi tanításoknak első és második darabja* című munkája – még a költők is dicsőítették. Ő a magyar orvosi nyelv és szakirodalom rendszerező művelője, őt tekintjük a magyar nyelvű orvosi tankönyvirodalom megteremtőjének.

A kor másik legjelesebb egyénisége kétségtelenül Weszprémi István volt. Nevéhez fűződik többek között az első magyar nyelvű bábakönyv és az első igazi gyermekorvoslással foglalkozó könyv kiadása, valamint a négykötetes orvosi életrajzgyűjtemény, amely „az ország addig megszerzett eszmei értékeinek kincsestára” (14). Sokat foglalkozott még az egészségneveléssel, a himlőoltással és a nyelvészettel; kiemelkedő Sylvester János grammatikájának többszöri ismertetése. A kor orvosi nyelve ebben az időben még a népnyelv teremtő erejére támaszkodott; Ady szavaival: a mélyről jött, gyökös és nemes nyelvre – ez a nyelv a maga tiszta, hamisítatlan, eredeti és kifejező erejével hatott mindenkire (24).

A XIX. század az *egyetemes magyar orvosi nyelv* létrejöttének százada. Vezéregyénisége Bugát Pál volt, de sokan mások is részt vettek benne. Például a magyar anatómiai szaknyelv megteremtője Miháلكovics Géza, aki 1881-ben lefordította Carl Krause munkáját. E munkában bámulatra méltó, hogy minden latin anatómiai fogalom magyarul szerepel, míg a latin vagy görög terminus technicus csak utána, dőlt írással zárójelben. 5000-6000 fogalomról van szó, ha nem számoljuk hozzá az ugyancsak használatos, ugyanannyi rokon értelmű szót (5). Külön kiemelem Markusovszky Lajost, aki – egyebek közt – megalapította az *Orvosi Hetilapot*, és ezzel meghonosította a magyar nyelvet a hazai szakirodalomban a korábbi latin, illetve német nyelv helyett; a Bugát Pál és Toldy Ferenc által korábban alapított *Orvosi Tár* című szaklap kiadása 1848-ban megszűnt. Hosszú időn át az *Orvosi Hetilap* volt a magyar orvostudomány egyetlen folyóirata, és ma is a legrangosabb. Büszkék lehetünk az *Orvosi Hetilapra*, mert a világ hatodik, ma is létező legrégebbi orvosi folyóirata; nem véletlen, hogy „magyar örökség”. E század kétségtelenül a magyar orvosi szaknyelv megszületésének és használatának a százada. „György Lajos 1995-ben végzett vizsgálataiban átnézte az *Orvosi Hetilap* 1859. évi III. évfolyamának cikkanyagát, és azokban úgyszólván nem talált idegen szavakat. Az anatómiai struktúrák magyar szakszóval szerepeltek, zárójelben a megfelelő latinnal. Például: hólyagfenék (*fundus vesicae*), behüvelyződés (*invaginatio*)” (5).

A magyar egyetemen 1808-tól váltak rendszeressé a magyar nyelvű előadások; ezt az ún. II. Ratio Educationis tette lehetővé, de az oktatás hivatalosan is magyar nyelvű csak 1848-ban lett. Kivételt egyszer-egyszer még tettek azoknak, akik nem tudtak elég jól magyarul, és néhány alapszakmában, például élettan, kórtan, gyógyszerstan, megmaradt a latinul oktatás (21). Ám nemcsak ezért döcögött a magyar tannyelv, hanem azért is, mert a magyar orvosi szaknyelv nem volt megfelelő, meg kellett újítani. Ez volt a magyar orvosi tannyelv megteremtésének kora. A lelkes szaknyelvújítók közül Bugát Pál neve áll az első helyen. Az első magyar nyelvű értekezés Flór Ferenc tollából származott 1835-ben, de a latin nyelvű értekezések még 1848 után sem voltak ritkák. A szabadságharc leverése után ismét németté vált az orvostudomány oktatása is, a magyar háttérbe szorult. 1860-tól, valójában a kiegyezéstől (1867) állították vissza a magyar nyelvű tanoktatást. 1872-ben egységesítették az orvosképzést, megszüntették a mesterképzéseket, megszületett az egyetemes orvosi oklevél (*medicus universalis*) (22). Ezzel a latin nyelvű oktatás is megszűnt a nemzettudat erősödése, az egyetemi megújulások és a halványodó latintudás következtében (21).

A XX. század első felében a német hatás az orvosi nyelvünkben is érezhető volt, az idegen szavak, főleg a görög–latin, használata újra elkezdődött. György Lajos megállapította, hogy az *Orvosi Hetilap* „fokozatosan már csak a latin kifejezéseket használja, még olyan általános magyar szakfogalmak is eltűntek, mint gümőkör, megelőzés stb.” (5).

A kommunista uralom a magyar orvosi nyelv fejlődését voltaképpen nem akadályozta. Ebben az időszakban az angol nyelv lett a világnyelv, és mint nemzetközi nyelv szóáradatával beférkőzött a nemzeti, így a magyar orvosi szaknyelvbe is.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a magyar orvosi nyelv együtt sodródott a nyelvünkkel és történelmünkkel az 1600-as évektől a XIX. századig. Fejlődését sok-sok balszerencse hátráltatta; el is maradt a kívánalmaktól. Bugát (4) a XIX. század első harmadának végén még azt írta, hogy fejletlen volt a magyar tudományos nyelv, mert a tudományokat nem művelték a honi nyelven. Igen, két évszázad tétlensége – a magyar tudományok mostohakora – szomorú bizonyítéka annak, hogy a szaknyelvek is csak állandó használatukkal fejlődnek, a nyelvhasználat a szaknyelveknek is a lélegzése. Orvosi nyelvünk a XIX. században Bugát vezetésével született újjá, bőségesen táplálkozva a 400 éves, a XVI. századi népi magyar orvosi nyelv bővizű forrásából. Az 1900-as évek elejétől azonban feltámadt az idegenszóhasználat.

ÖSSZEGZÉS – AHOGY AZ ORVOS LÁTJA

Idegen szavak nyelvünkbe állandóan kerültek, hiszen a magyarság mindig kapcsolatban volt más nyelvű népekkel. Ezek zöme évezredek át gyarapította szókincsünket, olyannyira, hogy az idegenségük régés-régen homályba tűnt. Nyelvépítő idegen szavakat ma is befogad a magyar nyelv is, ez természetes folyamat. A jövevényszavak tehát a magyar nyelv jelentős részét képezik, ezek már nem idegenek, és nem tévesztendőek össze az idegen nyelvűséggel, azokkal az idegen szavakkal, amelyeket ma is idegennek érzünk, és amelyek között vannak szükségtelenek is, mert magyar megfelelőikkel tökéletesen kifejezhetjük magunkat. Ellenkezőleg: kiszorítják a magyar szavakat, és sokszor nehezebben érthetők, jegyezhetők meg.

Az idegen nyelvűség – amennyire az idők távlatából megítélhető – a honfoglalással, a latin írásbeliséggel kezdődött. Az újlatin nyelvek talán az Árpád-ház kihalásával kezdtek beköltözni nyelvünkbe: először a francia. Jóval nagyobb hatása volt azonban a németnek, amely az udvar, a magyar főnemesség (értelmiség) nyelvhasználatában terjedt el. Mátyás államában a magyar nyelv szabadon élt, együtt létezett az akkori nemzetközi nyelvvel, a latinnal, mindegyik a maga helyén, nem keveredve.

Az idegen nyelvi hatás Habsburg Ferdinánd magyar királlyá koronázásával vált meghatározóvá, és tartott közel fél évezredig. A magyar nyelv tudatos visszaszorítása, németesítése többféleképpen zajlott:

- Más nyelvűek, idegenek, főleg németajkúak betelepítésével.
- A magyar szellemiség, függetlenségi törekvések kegyetlen elfojtásával.

- A német nyelv közvetett ránk erőltetésével, a magyar nyelv használatának bizonyos területeken való tiltásával.
- A magyar közművelődés, egyetemes tudomány és kultúra fejlődésének több évszázados fékezésével.

Célja az osztrák hatalom megerősítése volt, kiterjesztése a Kárpát-medencére a magyar nemzet megszüntetésének részeként. Schwarzenberg miniszterelnök így nyilatkozott: „Ugyan, mi az a magyar nemzet! Ezek mindig is lázadók voltak, akiket meg kell semmisíteni, és egyszer s mindenkorra ártalmatlanná kell tenni.” (25j).

Végeredményben a szükségtelen idegen szavak a megszállásunkkal, elnyomásunkkal vonultak nyelvünkbe. Úgy is mondhatjuk, hogy a szükségtelen idegen szavak a nyelvünkben a magyar szellem történelmi hódoltságának, az ország elnyomatásának nyelvi lenyomatai.

Hibásak vagyunk ebben mi magyarok is. A „rendek” önös érdekből szégyenletesen nem tettek ellene, sőt kiszolgálták az elnyomókat: folyvást az idegen szavakat használták, ezért maradtak meg – önfia vágta sebé. A Habsburg-uralom, a Habsburg-gyarmattá lett Magyarország (24) 400 évében az idegen szavak végképp elterjedtek a magyar köznyelvben is. Véleményemmel nem vagyok egyedül: Berényi Mihály is utalt rá, hogy az idegen szavakat a megszállóink hagyták ránk (3).

Orvosi nyelvi idegen szavak

A magyar orvosi nyelv népi elemei a magyar nyelvvel együtt formálódtak a kezdetektől; az új idegen szavak beépülése mindkettőt gazdagította. A tudományos orvosi nyelv a XII. századtól hazánkban is a középkori görög–latin volt, és semmiben nem különbözött a többi európai nép orvosi nyelvétől. Így volt ez egészen a XVI. századig, egyetlen kivétellel. Hazánkban nem voltak orvosi egyetemek, noha épült kettő is (Pécs, Óbuda) a XIV. században, ám tisztavirág-életűnek bizonyultak. A középkori egyetemek meghatározóan kötődtek a keresztény szerzetesekhez, hazánkban pedig ezek még nem voltak elég erősek.

A tudományokat a XVI–XVII. században az erős nemzetállamok a latin mellett egyre inkább a nemzeti nyelveken is művelték, megalkották az anyanyelvi szakkifejezéseket; művelődött a társadalom, mivel megteremtődött a közművelés feltétele, a könyvnyomtatás: anyanyelven lehetett olvasni az irodalmat, a művészetekről és a tudományt is. Egyetemek már mindegyik államban működtek.

Hazánkban a nemzetállamosodás nem következett be: Magyarország nagy részére kiterjedt török hódoltsági területen a létezésért kellett küzdeni, a harcokban megfogytunk. A királyi országrészen németesítés folyt. Később a gyarmattá tett Magyarországon a Habsburgok gátolták, tiltották a magyar művelődést: a közművelődés és a magyar szaknyelvek lemaradtak, noha szórványos erőfeszítéseket tudománynyelvünk fejlesztésére tettek néhányan, mint Szenczi Molnár Albert, Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc stb. Kiesett az a 200 év, a XVI–XVII század tudományfejlődése, amely alatt a nemzetállamok a középkori görög–latint nemzeti nyelvükre cserélték. A magyar orvosi szaknyelvben

ezért maradt meg a görög–latin szókészlet, méghozzá olyan mélyen rögzült, hogy orvosi nyelvünk kétnyelvűségéről is beszélhetünk.

Az 1700-as évek végére tehát kikerült a középkori görög–latin az európai országok orvosi nyelvéből. Nem így hazánkban: ezekben az években még csak odáig jutottunk, hogy végre megalakulhatott az első egyetemi orvosi kar Nagyszombaton, és az egyetem, bő egy évtizedre rá, Pestre költözött. Micsoda áldatlan helyzet! Nem teremthettük meg saját egyetemünket és az anyanyelvi oktatásunkat, mert Bécs nem engedélyezte.

Az erősödő németesítés az orvosi nyelvben is nyomott hagyott, tetézve az idegen orvosi szavak sokaságát.

A XIX. század végén ugyan erőteljes magyarítási mozgalom bontakozott ki az orvosi nyelvben is, de a német nyelvű közéleti szereplés bővülésével háttérbe szorult. Ami elmaradt a XVI–XVIII. században, a középkori görög–latin orvosi szakszókészlet magyarra cserélése, a XIX–XX. században már nem valósulhatott meg – ezt sem engedték.

Megállapíthatjuk tehát, hogy orvosi nyelvünk tetemes idegen szókészlete, beleértve a görög–latin szakszavakat is, több évszázados tudományos elfojtottságunk maradványa.

Ma az angol (nemzetközi) nyelvi hatás érvényesül a magyar orvosi nyelvben. Ennek elemzésétől eltekintek: külön dolgozat tárgya.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetemet fejezem ki Madas Editnek a kódexekkel kapcsolatos felvilágosításáért, továbbá Berényi Mihálynak, Kiss Jenőnek, Magyar László Andrásnak és Szabó T. Attilának a kézirat átnézéséért és segítségükért.

IRODALOM

- 1 Balázs Géza *Nyelvészeti viták az idegenszerűségről*. Magyar Orvosi Nyelv 2005;5/1:8–16.
- 2 Bárczi Géza *Nyelvművelésünk*. 1974, Budapest
- 3 Berényi Mihály *Hozzászólás*. Magyar Orvosi Nyelv 2016;2:97.
- 4 Bősze Péter, Kapronczay Katalin *Bugát Pál munkássága*. Magyar Orvosi Nyelv 2013;13:104–24.
- 5 Donáth Tibor *Hogyan is állunk a magyar anatómiai nyelvvel?* Magyar Orvosi Nyelv 2003;3:31–4.
- 6 Dümmerth Dezső *A két Hunyadi*. Budapest, Panoráma. 1985:144–6.
- 7 Dümmerth Dezső *Írástudók küzdelmei*. Panoráma 1987:216–219.
- 8 Eöry Vilma *Értelmező szótár+* Budapest, Tinta Könyvkiadó 2007.
- 9 Fábrián Pál, Lőrincze Lajos *Az idegen szavakról*. Magyar Nyelvőr 1977;101:129–141.
- 10 Grétsy László, Kiss Gábor *A magyar nyelvről*. Budapest, Tinta Kiadó 2018.
- 11 Hadrovics László 1979. *Az idegen szavak és a purizmus*. Magyar Nyelv 1979: 1–7.

12. Hoffman István „*Látjátok feleim...*” magyar nyelvemlékek. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2009.
13. Kabán Annamária. *A magyar nyelvű tudományosság kezdetei*. In: Pétek János (szerk.) *Magyarul megszólaló tudomány*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2004.
14. Kapronczay Károly *A magyarországi orvostörténet-írás története*. In: Bősze Péter (szerk.) *A magyar orvosi nyelv tankönyve* Budapest, Medicina 2009:147–56.
15. Keszler Borbála *A magyar orvosi nyelv története*. In: Bősze Péter (szerk.) *A magyar orvosi nyelv tankönyve* Budapest, Medicina 2009:87–118.
16. Kiss Jenő *Az értelmiség és a szaknyelvek*. Magyar Orvosi Nyelv 2007;7:60–2.
17. Kiss Jenő *Általános kérdések*. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet* Budapest, Osiris. 2003:15.
18. Kontra Miklós *A nyelvek közötti érintkezés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. Nyelvtudományi Értekezések. 1981, 109. sz.
19. Korompay Klára *A középkori magyar nyelv évszázadai*. *Látjátok feleim...*33–49.
20. Magyar László András *Az európai nemzeti orvosi nyelvek történetéhez*. Magyar Orvosi Nyelv 2010;10:23–6.
21. Magyar László András *Az európai orvosi nyelv története*. In: Bősze Péter (szerk.) *A magyar orvosi nyelv tankönyve* Budapest, Medicina 2009:73–86.
22. Molnár László *Az oktatási nyelv a pesti orvoskaron*. Magyar Orvosi Nyelv 2014;14:50–2.
23. Nemes Csaba *Orvostörténelem*. Debrecen, Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum 2008:94.
24. Nemes Csaba *Vörösmarty és a magyar orvosi szaknyelv a reformkorban*. Magyar Orvosi Nyelv 2002;2:28–35.
25. Nemeskürty István *Mi magyarok*. Dóvin Művészeti Kft. Budapest 1989: a62; b123; c153–88; d210; e234–50; f272; g277; h324; i326–38; j373–4; k456
26. *Pannon enciklopédia* (főszerkesztő: Halmos Ferenc). Budapest, Pannon Könyvkiadó, 1993:570–9.
27. Szabó T. Attila http://orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/6.2.2.2/szabot_mony_2011_01_lencses.pdf,
http://real.mtak.hu/19487/1/MONY_2013_02_Varadi_Szabo_u_110015.532907.pdf;
http://orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/6.2.2.2/szabot_mony_2010_01.pdf
28. Zsilinszky Éva *Szókészlettörténet*. In: Kiss – Pusztai (szerk.) *Magyar nyelvtörténet* Budapest, Osiris. 2003: a174, b372, c618–27, d725–37, e804